

Julkaistu teoksessa *Sivistyksen Vuoksi*. Toim. Kotiaho, Janne S., Sanna Karkulehto, Kyösti Ylikulju, Helmi Jyrkkänen. Helsinki: Into Kustannus, 2025.

Mielikuvitus ja utopiat sivistyksen edistäjinä

Rehtori Kaarlo Hildén

Suomea on rakennettu sivistysvaltiona, jonka kehitystä tarkastellessa voi puhua loistavasta menneisyydestä ja vähemmän hohdokkaista tulevaisuusnäkymistä.

Syitä huoliin on monia riippumatta siitä, onko oman kiinnostuksen keskiössä työn tuottavuus, henkinen hyvinvointi, talouskasvu, ilmastonmuutos, väestökehitys vai luonnon monimuotoisuus. Vaikka haasteista puhutaan paljon, Suomen ongelma säilyy: mitään innostavaa visiota tavoiteltavasta tulevaisuudesta ei ole, eivätkä esitetyt ratkaisut tunnu uskottavasti tavoittavan ongelmien juurisyitä.

Ovatko koulutusta, kasvatusta ja yhteiskuntakehitystä ohjanneet sivistysihanteet vanhentuneet?

Suomalainen sivistysajattelu ja ihanteiden kriisi

Suomalaisen sivistysajattelun keskiössä on alkujaan ollut pyrkimys kohti hyvää ja tavoiteltavaa ihmisyyttä. Ajatteluun vaikuttivat 1700–1800-lukujen vaihteessa eläneiden saksalaisten filosofien kuten Hegelin, Schillerin ja von Humboldtin näkemykset. Nämä vaikutteet näkyivät esimerkiksi siinä, miten J. V. Snellman (1806–1881) määritteli sivistyksen ”tietämiseksi ja toiminnaksi ideaalisen hyväksi”.

Dosentti Heli Rantalaa mukaillen sivistys voitaisiin snellmanilaisittain ymmärtää mielentilaksi ja toimintakyvyksi, jossa ihminen on oikealla tavalla virittäytynyt pyrkimään kohti ideaalia, mutta reaali maailmassa toimien. Sivistyneisyys ilmenee siten paitsi kykynä *toimia* oikein sen puitteissa, *mikä nykyhetkessä on mahdollista*, myös kykynä *kuvitella*, mikä voisi olla mahdollista ja millainen maailman *tulisi olla*.

Sivistys on siis nähty jatkuvana prosessina kohti parempaa ja täydempää ihmisyyttä, jossa jokaisen sukupolven ja yksilön tulee itse kuvitella ja määritellä siinä ajassa tärkeät ihmisen ja ihmiskunnan kehittymisen tavoitteet. Näin ajatteli myös länsimaisten koulutusjärjestelmien kehitykseen vahvasti vaikuttanut filosofi ja kasvatopsykologi John Dewey (1859–1952):

kasvatuksesta ja koulutuksesta häviää pohja pois, mikäli ei pidetä mielessä sitä ihanneyhteiskuntaa, jonka rakentamiseen kasvatuksella ja koulutuksella tähdätään.

Palatkaamme nykyhetkeen. Nyt keskustelu koulutuksesta painottuu sen välineelliseen merkitykseen, kykyyn vastata työmarkkinoiden ja talouden oletettuihin tarpeisiin. Samalla sen kuvittelu, millaista ihmisen kasvamista ja yhteiskunnallista kehitystä haluaisimme edistää, jää vähälle huomiolle. Utopioita ei visioda, koska ne eivät anna välittömiä vastauksia talouskasvun haasteisiin, eikä ihanneyhteiskunnasta voi polarisoituneessa ilmapiirissä turvallisesti puhua kuin oman kuplan sisällä. Parempi olla haikailematta turhia.

Kenties suomalainen mielenlaatu on historian koettelemusten kovettamana taipuvainen tällaiseen karuun realismiin, jossa ei haihatella. Keskitymme siihen, mikä on mitattavaa, hallittavaa ja omin kourin kosketeltavaa. Emme kapsahda katajaan, kun emme kurkota kuuseen. Ehkäpä juuri siksi Snellman kumppaneineen piti sivistysihanteiden edistämistä Suomessa niin tärkeänä – karu realismi vailla ihanteita kun ei synnytä pyrkimystä kohti parempaa.

Harmillisesti tämä meille luonteenomainen ”*jalat maassa ja katse varpaissa*” -strategia sopii mahdollisimman huonosti aikakauteen, jossa viheliäiset ongelmat ja historialliset käännekohdat digimurroksesta kestävyyskriisiin edellyttäisivät vaihtoehtojen tulevaisuuksien aktiivista ja tavoitteellista kuvittelua.

Mielikuvitus isänmaan ja ihmiskunnan palveluksessa

Yliopistojen sivistystehtävää määritellään yliopistolaissa toteamalla, että niiden tulisi kasvattaa opiskelijoita *palvelemaan* isänmaata ja ihmiskuntaa.

Isänmaan palveleminen on oletettavasti ollut verrattain selkeää aikana, jolloin omalle kielelle ja kulttuurille perustuvan sivistys- ja hyvinvointivaltion rakentaminen on ollut jaettu utopia. Sen jälkeen, kun tämä utopia onnistuttiin suurelta osin saavuttamaan vuosituhaten vaihteeseen mennessä, on ollut yhä vähemmän selvää, mitä isänmaan palvelemisella nyt pyritään saavuttamaan.

Tulevaisuudentutkija Otto Tähkäpää on kirjoittanut tästä Suomea vaivaavasta kollektiivisesta tulevaisuusvajeesta. Käsite viittaa omalle ajallemme tyypilliseen tulevaisuushorisonttiin, jota leimaa näköalattomuus, vaihtoehtottomuus, voimattomuus ja pessimismi. ”Miksi opiskella

tulevaisuuden varalle, kun sitä ei ehkä edes ole?”, kysyy Greta Thunbergin käynnistämä koululakko- ja ilmastoliike. Voi olla vaikea motivoitua palvelemaan ihmiskuntaa, jonka suunta näyttäytyy dystopiana.

Tutkijat, kouluttajat, kasvattajat, vanhemmat ja kansalaiset joutuvat nyt pohtimaan sitä, mikä kumuloituneesta tiedosta ja ymmärryksestä on vastuullista välittää eteenpäin. Kun ongelmia ei voi ratkaista sen ajattelun varassa, joka ongelmat on synnyttänyt, painottuvat sivistyksellisissä tavoitteissa yhä enemmän kyseenalaistaminen, poisoppiminen ja parempien yhteiskuntaa uudistavien ihanteiden etsiminen. Ehkä juuri toisinajatteluun kannustaminen ja vaihtoehtoisten utopioiden kuvittelemisen olisi ”kasvattamista palvelemaan isänmaata ja ihmiskuntaa” parhaimmillaan.

Lain määrittelemässä yliopiston kasvatustehtävässä ei siis ole kyse kritiikittömästä asettumisesta palvelemaan vallitsevia kehityssuuntia ja poliittisia tavoitteita. Sen sijaan palveleminen kuvaa arvopohjaa, jossa ihmistä ohjaa omien etujen ja halujen sijaan pyrkimys olla avuksi muille ja hyödyksi arvokkaiden ja merkityksellisten päämäärien saavuttamisessa – vaikka ne olisivat ristiriidassa vallitsevien näkemysten kanssa.

Saksalaiseen sivistysajatteluun vahvasti vaikuttanut runoilija, näytelmäkirjailija ja filosofi Friedrich Schiller (1759–1805) oli samoilla linjoilla. Hän määritteli sivistymisen prosessina, jossa pyritään halujen tyydyttämisen ja sosiaalisen statuksen tavoittelun sijaan toimimaan sen mukaan, mikä on oikein – senkin uhalla, etteivät valinnat miellytä ympäristöä. Itsenäistä ajattelua korosti myös Snellman: ”Yksilön tiedot ovat täysin tyhjän päällä eivätkä ansaitse tietämisen tai sivistyksen nimeä, jos ne eivät ole itsenäisesti hankittuja, ajateltu ja yksilölliseksi kokonaisuudeksi muokattua tietoa.”

Tämä näkemys yksilön vastuusta on mielenkiintoisessa ristiriidassa vahvistuvan individualismin kanssa. Voi kysyä, kykeneekö itsekeskeinen nykyihminen enää palvelemaan muita kuin itseään.

Individualismi puolustaa yksilön maksimaalista vapautta ja oikeutta itsekyyteen. Tällaisen ajattelun nousu näkyy esimerkiksi narsistisen kulttuurin leviämisenä, jossa ongelmien syitä haetaan itsen ulkopuolelta ja jossa oman ryhmän etuoikeuksien röyhkeä edistäminen ja toisten ihmisryhmien väheksyminen on muuttunut hyväksyttäväksi ja jopa ihailtavaksi toimintatavaksi. *America first!* Ja Suomi perässä.

Sivistystä uhkaa myös individualistinen oikeus valita, minkä kuplan muodostamaa kokoelmaa mielipiteitä haluaa lähteä toistamaan. Kun kaikki voivat tuottaa laajasti tavoittavaa verkkosisältöä ja kun kaikki sisällöt nähdään samanarvoisinä tulkintoina todellisuudesta, vapaudutaan vertaisarvioinnin, vastuullisen tiedonvälityksen ja kriittisen ajattelun kahleista. Individualismi muuttuu oikeudeksi levittää esteettä mitä tahansa näkemyksiä ja uskoa niihin vapautuneesti.

Yksilöstä on myös tullut kuluttaja, jonka vapauden toteutumista arvioidaan hetkellisesti tarpeemme tyydyttävien kulutusvaihtoehtojen määrän perusteella. Yksilön tulisi kokea vapauden tunnetta ja toimijuutta saadessaan antautua addiktioille ja mielen primitiivisille mielihaluille yhä kouruttavammaksi ja rannattomammaksi kasvavan tarjonnan äärellä.

Mitä individualistisemmiksi kulttuurimme muuttuu, sitä tärkeämmäksi sivistykselliseksi tavoitteeksi muodostuu palvelemisen edellyttämä kyky ymmärtää, huomioda ja ottaa vastuuta muista ja maailmasta. Sivistys kun on oman välittämisen piirin laajentamista, aina koko ihmiskuntaan ja elonkehään saakka.

Näihin tavoitteisiin liittyvät oleellisesti mielikuvitus ja elämyksellisyys: koska jokainen meistä toimii oman kokemusmaailmamme rajoittamana, vaatii toisten ihmisten tai eliölajien asemaan asettuminen huomattavaa kuvittelu- ja eläytymiskykyä. Ilman niitä jäämme vaille sivistyksen kaikkein fundamentaalisimpia perustaitoja – kykyä ymmärtää ja arvioida oman toiminnan vastuullisuutta ja vaikutuksia muihin sekä määritellä sellaista syvempää ihmisyyttä, jota kohti omassa elämässään haluaa pyrkiä. Isänmaata ei voi palvella ilman mielikuvitusta.

Kuvittelemisen vaikeudesta ja välttämättömyydestä

Knowledge is limited. Imagination encircles the world.

Albert Einstein (1870–1955)

Taide ja tarinat, kuten runot, romaanit ja elokuvat, pystyvät tarjoamaan meille elintärkeän mahdollisuuden luoda merkityksiä ja kuvitella maailmaa muista kuin omista näkökulmistamme – mahdollisuuden kokea se kaikessa rikkaudessaan, ainutkertaisuudessaan ja moniselitteisyydessään, joka pakenee pyrkimyksiämme tulkita sitä selkeiden syy-seuraussuhteiden ja käsitteellisten jäsennysten avulla.

Ihminen tarvitsee mielikuvitusta voidakseen ymmärtää tekojensa mahdollisia seurauksia ja tunnistaa niille vaihtoehtoja. Kuvittelemalla ihminen saa tietoa mahdollisista maailmoista, jotka muuttuvat todeksi valintojemme kautta. Filosofi Hannah Arendt (1906–1975) kuvaa teoksessaan *Eichmann Jerusalemissa. Raportti pahuuden arkipäiväisyydestä* sitä, miten holokausti oli mahdollinen: liian moni ihminen tyytyi olemaan käyttämättä kykyään kuvitella toimintansa seurauksia ja vaihtoehtoja.

Mielikuvitusta tarvitsemme myös nähdäksemme asioiden laajempia yhteyksiä sekä aikamme viheliäisten ongelmien systeemistä, toisiinsa tiiviisti kytkeytynyttä ja keskinäisriippuvaista olemusta. Myös omien elämäkokemustemme sosiaalisen ja historiallisen kontekstin ymmärtämiseen ja ajatusvääristymien purkamiseen tarvitaan mielikuvitusta, kuten sosiologi Charles Wright Mills (1916–1962) toi esille klassikkoteoksessaan *Sociological Imagination*.

Jostakin syystä tällainen kuvittelu on nyt erityisen vaikeaa. Hyveellisyyden ja oikeamielisyyden esittäminen sosiaalisessa mediassa näyttäytyy helpompana ja hyödyllisempänä kuin moraalista mielikuvitusta vaativa oman toiminnan kriittinen reflektointi. Ehkä taustalla on psykologinen suojautuminen ahdistusta tuottavilta tulevaisuushuolilta: totuttujen tapojen ja arvojen kyseenalaistaminen voisi uhata hauraaksi käynnyttä identiteettiämme.

Utopia nykyisen elämämuotomme säilyttämisestä sellaisenaan näyttää kuitenkin olevan kaikkein harhaisin ja vaikeimmin toteutettava tulevaisuuskuva. Kun suojellemme egoamme kieltämällä, uhriutumalla, syyttelemällä ja lohkomalla maailmaa mustavalkoiseksi, vangitsemme itsemme mielikuvituksettomuuden ankaraan maailmaan, jossa uuden oppiminen ei onnistu emmekä pääse irti dystopioita kohti johtavista kehitysurista.

Utopioita Suomesta

Esitin kirjoituksen alussa retorisen kysymyksen siitä, ovatko vanhentuneet sivistysihanteet maamme nykyisten ongelmien taustalla. Pikemminkin näyttäisi olevan päinvastoin: maamme kehitys on alkanut sakata, kun olemme kadottaneet yhteyden sivistyksellisiin ihanteisiin.

Aina kohti seuraavia kehitysaskeleita eteenpäin touhutessamme olemme unohtaneet sen, mihin kaikella oikeastaan oli tarkoitus tähdätä. Talous on muuttunut välineestä päämääräksi, josta puuttuu sisältö. Ongelmat ovat kasautuneet, koska tapamme ratkaista niitä perustuu ihmiskeskeiseen, individualistiseen, välineelliseen ja omaa hallinnan tarvettamme

palvelevaan ymmärrykseen todellisuudesta. Välittämisen piirimme on pienentynyt ja toimiemme laajemmat seuraukset ovat jääneet huomiotta.

Kopernikuksen ja Galilein kohtalot muistuttavat meitä siitä, miten erinomainen kyky ihmisellä on vastustaa tietoa, joka ei tue hänen vakiintuneita käsityksiään. Maailmankäsityksen päivittäminen vaatii tutkitun tiedon rinnalle taiteen intuitiota ja mielikuvitusta hyödyntäviä ymmärtämisen ja kokemisen tapoja, jotka havahduttavat ja koskettavat meitä järkeämme syvemmältä.

Suomen ongelmien ydin ei ole laahaavassa talouskasvussa tai pienenevissä ikäluokissa, vaan mielikuvituksen ja utopioiden hiipumisessa, joiden varaan rakentuvat rohkeus, elinvoima, tulevaisuususkko ja resilienssi. Emme kaipaa naiiveja ihanneutopioita emmekä maailmanlopun pelossa vellovia dystopioita, vaan tulevaisuuskuvitelmia, joissa on riittävästi vetovoimaa ja konkretiaa ohjaamaan kehitystä.

Futuristi Kevin Kelly käyttää utopian sijaan käsitettä *protopia* kuvaamaan yhteiskunnallisia visioita, jotka voisivat olla toteutettavissa lähitulevaisuudessa, koska ne eivät pyri täydellisyyteen ja kaikkien ongelmien lopulliseen ratkaisemiseen. Oleellista visioissa on tulevaisuuden näyttäytyminen puolustamisen arvoisena. Olemassaolomme ei voi pohjautua vain sille, mitä realiteetit meiltä välittömästi näyttävät vaativan – hyvään elämään tarvitaan myös, ja ehkä ensisijaisesti, kokemusta pyrkimyksestä kohti jotakin arvokasta ja merkityksellistä.

Olemme osanneet kuvitella maan itsenäisyyden sekä suomalaisen kulttuurin, koulutusjärjestelmän, tasa-arvon ja hyvinvointivaltion – yhteisen utopian, joka on kannatellut ponnistuksia kohti parempaa. Meillä on nyt velvollisuus ja pakko tarttua taiteen tarjoamiin mahdollisuuksiin kuvitella uusia, tulevaisuusvajettamme täyttäviä utopioita.

Kirjoittakaamme uudelleen Suomen tarina. Jokainen meistä voi rakentaa sitä teoillaan, sanoillaan ja tavallaan kohdata toisia. Tarvitsemme esimerkkejä, kokemuksia ja unelmia siitä, millainen Suomi on parhaimmillaan. Maa, jota ohjaa sydämen sivistys, karun kansanluonteemme lämmin ydin. Sillä ilman sisältämme kumpuavaa utopiaa meillä ei ole syytä, suuntaa eikä tahtoa tulevaisuuden rakentamiseen. Emme voi saavuttaa kuin sen, minkä pystymme kuvittelemaan.